

Το παράλογο ταξίδι του πολέμου.
 Ο πόλεμος στην Αλβανία στο *Πλατύ ποτάμι*
 του Γιάννη Μπεράτη και στο *Υψόμετρο*
Αλβανίας του Mario Rigoni Stern

Τα γεγονότα του Β' Παγκοσμίου πολέμου αποτέλεσαν αντικείμενο για έναν αρκετά μεγάλο αριθμό έργων στην πεζογραφία και την ποίηση της νεοελληνικής και της ιταλικής λογοτεχνίας κατά τις τελευταίες δεκατίες. Η ιταλική πολεμική λογοτεχνία είναι γεμάτη από μαρτυρίες και χρονικά από την εκστρατεία στη Γαλλία, στη Ρωσία, από τη γερμανική κατοχή και την αντίσταση. Αντίθετα, τα αφηγηματικά έργα που εμπνέονται από τον πόλεμο στην Αλβανία είναι μάλλον λιγοστά σε σχέση με τα αντίστοιχα ελληνικά, για τα οποία ο πόλεμος αυτός αποτελεί πηγή έμπνευσης και ξαναζωντανεύει μέσα από την τραγικότητά του τόσο στην ποίηση όσο και στην πρόζα. Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελούν τα μυθιστορήματα δύο συγγραφέων που πολέμησαν στην Αλβανία στα δύο αντίπαλα στρατόπεδα (το ιταλικό και το ελληνικό). Πρόκειται για τον Ιταλό Mario Rigoni Stern¹ και τον Έλληνα Γιάννη Μπεράτη. Ο Μπεράτης ξαναζεί τους μήνες που πέρασε στο μέτωπο μέσα από το μυθιστόρημά του *Το πλατύ ποτάμι*.² Η πρώτη έκδοσή του, το 1946, περιλάμβανε μόνο την Εισαγωγή και το Πρώτο μέρος του Πρώτου βιβλίου, ενώ, το 1965, κυκλοφόρησε σε ολοκληρωμένη έκδοση. Ο Rigoni Stern εξέδωσε το πολύ πιο σύντομο μυθιστόρημα *Υψόμετρο Αλβανίας* (*Quota Albania*) το 1971.³ Τα δύο έργα ανήκουν, επομένως, στο λογοτεχνικό είδος της χρονογραφίας και ο αφηγητής αμφοτέρων είναι ομοδιηγητικός. Ο αυτοβιογραφικός τους χαρακτήρας επιβεβαιώνεται από τα ονόματα των δύο πρωταγωνιστών, τα οποία συμπίπτουν με τα ονόματα των συγγραφέων: Μάριο στο *Υψόμετρο Αλβανίας* και Γιάννης στο *Πλατύ ποτάμι*. Όσο για τα καθήκοντά τους, στο ιταλικό μυθιστόρημα το αφηγηματικό εγώ πολεμάει στην περιοχή του Βαλαμάρε και είναι δεκανέας και αγγελιοφόρος. Ο πρωταγωνιστής του Μπεράτη, που έφυγε εθελοντής για το μέτωπο μετά την κήρυξη του πολέμου από την Ιταλία, είναι ανθυπασπιστής και διερμηνέας από τα ελληνικά στα ιταλικά στα νότια της περιοχής της Πρεμετής.

Θεωρώντας ως σημείο σύγκλισης των δύο αφηγηματικών έργων την καταδίκη του πολέμου από τους αφηγητές-συγγραφείς, είναι δυνατόν να γίνουν κά-

ποιοι παραλληλισμοί και να βρεθούν κοινά θέματα στα δύο έργα, που παρουσιάζουν, βέβαια, από αφηγηματική και χρονολογική άποψη, κάποιες διαφορές. Στο μυθιστόρημα του Rigoni Stern αναπλάθονται, μέσα από δύο σημειωματάρια που με δυσκολία γλίτωσαν από τις περιπέτειες του πολέμου, οι δύο στρατιωτικές επιχειρήσεις στις οποίες έλαβε μέρος ο συγγραφέας, στη Γαλλία και στην Αλβανία. Πιο συγκεκριμένα, το πρώτο και το δεύτερο κεφάλαιο αφορούν την εκστρατεία στη Γαλλία, ενώ το τρίτο –πολύ πιο μεγάλο– και το τέταρτο αναφέρονται στην εκστρατεία στην Αλβανία. Η χρονική περίοδος του μυθιστορήματος εκτείνεται από την άνοιξη του 1940 μέχρι τον Απρίλιο του 1941, που σηματοδοτεί και την παράδοση των Ελλήνων στους Γερμανούς. Το ύφος της χρονογραφικής αφήγησης του Rigoni Stern είναι περισσότερο ειδησεογραφικό παρά μυθοπλαστικό, επιλογή που δικαιολογεί κάποια θεματικά και υφολογικά στοιχεία, όπως ο αφηγηματικός ρεαλισμός. Το μικρό μέγεθος του βιβλίου, παρ' όλη τη σπουδαιότητα των δύο βασικών του θεμάτων, δεν μειώνει την αφηγηματική ένταση. Ο συγγραφέας περιορίζεται, βέβαια, στη σκιαγράφηση του χαρακτήρα των προσώπων –σε κάποιες περιγραφές του είναι πολύ συνοπτικός– χωρίς όμως αυτό να καταστήσει το κείμενο ανεπαρκές. Αφήνει δε ελάχιστο χώρο στις προσωπικές του σκέψεις. Η ιστορική πραγματικότητα της διήγησης συνεπαίρνει ακόμα περισσότερο τον αναγνώστη και αποκτά ακόμα μεγαλύτερο βάρος με τις χρονολογικές αναφορές που υπογραμμίζουν τις διάφορες φάσεις του πολέμου, καθώς τα τοπωνύμια χαράσσουν τις γεωγραφικές συντεταγμένες του μυθιστορήματος εντείνοντας, έτσι, το ρεαλιστικό στοιχείο του. Η παρουσία του πολέμου υπογραμμίζει τη σκληρή πραγματικότητα και τις συνθήκες στις οποίες ήταν αναγκασμένοι να ζουν οι Ιταλοί στρατιώτες.

Καθώς εξελίσσεται η αφήγηση, το ύφος γίνεται όλο και πιο ειρωνικό, μέχρι να φτάσει σε σαρκαστικές πινελιές, ενώ ο πόλεμος της Αλβανίας καταλαμβάνει όλο και περισσότερο χώρο, ιδιαίτερα στην περιγραφή της τελικής στρατιωτικής παράδοσης (Φεβρουάριος-Απρίλιος) που θα οδηγούσε την Ελλάδα σε ανακωχή με τους ναζιφασιστές. Παρόλο που η περιγραφή των ορμητικών επιθέσεων των Ιταλών στους Έλληνες –αλλά και αντίστροφα– γίνεται όλο και πιο ζωντανή καθώς προχωράει η διήγηση, ο αφηγητής εναλλάσσει με δεξιοτεχνία τις περιγραφές των ιστορικών γεγονότων με τις στιγμές της ανάπαυλας, κατά τις οποίες αφήνεται να παρασυρθεί από πιο προσωπικές σκέψεις: την πίκρα για το τέλος της σχέσης του με μια κοπέλα· τη συνείδηση ότι ποτέ δεν θα είναι πια ο ίδιος σε σχέση με τους φίλους του στο χωριό μετά από τις τραγικές εμπειρίες που ζει· τη βαθιά απογοήτευσή του απέναντι στην Ιταλική πολιτική τάξη, την οποία αντιπροσωπεύει ο υπουργός Δημοσίων Έργων που βρίσκεται στο Βαλαμάρε για να

λάβει μέρος στον πόλεμο. Η απογοήτευση αυτή θα τον οδηγήσει να αρνηθεί μια θέση στο Υπουργείο που θα του προσφέρει ο ίδιος ο υπουργός. Η δραματικότητα της εμπειρίας που ζει καταρρίπτει όλα τα όνειρα και τις αυταπάτες του, αλλάζει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει τη ζωή και το θάνατο, την αξία που δίνει στο κάθε πράγμα, αλλά κυρίως καταρρίπτει τη συνείδηση της ματαιότητας του πολέμου και τη μικρότητα όσων τον επιβάλλουν: «Αυτές τις ώρες γύρω από τη φωτιά περιμέναμε όλη την ημέρα[...]. Ο Σπάνια μιμούνταν τα λόγια του Ντούτσε που είχαν φτάσει μέχρι και σε μας ακόμα: “Θα σπάσουμε τα παιδιά των Ελλήνων”, “την άνοιξη θα ’ρθουν τα καλύτερα”». ⁴ Το αφηγηματικό εγώ δείχνει έναν βαθύ σεβασμό για τους Έλληνες, θεωρώντας ότι μοιράζονται μια κοινή τύχη με τους Ιταλούς:

Όταν με στέλνουν να παραλάβω με τον Σαντίνι κάποιον λιποτάκτη που εμφανίστηκε στη διμοιρία 57, αισθάνομαι οίκτο γι’ αυτόν τον ψειριάρη, όμοιό μου, που από ένα νησί του Αιγαίου ζεστό και γαλανό βρέθηκε στην κόλαση αυτών των βουνών, άγνωστων τόσο σε αυτόν όσο και σε μένα. ⁵

Ο χρόνος στον οποίο ενεργούν τα πρόσωπα στο *Πλατύ ποτάμι* οροθετείται τους δύο τελευταίους μήνες, τους πιο αιματοβαμμένους του πολέμου στην Αλβανία, δηλαδή από τον Φεβρουάριο μέχρι τον Απρίλιο του 1941. Το μυθιστόρημα είναι πλούσιο σε γεγονότα και περιγραφές, με πολύ καλά σχεδιασμένη πλοκή. Χωρίζεται σε δύο βιβλία υποδιαιρούμενα σε κεφάλαια με κυρίως θέμα τον ιταλοαλβανικό πόλεμο. Η γεωγραφική του τοποθέτηση περιλαμβάνει την περιοχή της Ηπείρου γύρω από τον ποταμό Αώο (Βοϊούσα στα αλβανικά), το πλατύ ποτάμι που δίνει τον τίτλο στο μυθιστόρημα. Η περιγραφή μαχών και πολεμικών γεγονότων εναλλάσσεται με την περιγραφή των προσώπων. Για τη ζωή τους και την προσωπικότητά τους το αφηγηματικό εγώ παρέχει πολλές πληροφορίες, μένοντας στην ανθρώπινή τους διάσταση. Διηγείται την ιστορία των συστρατιωτών του (κάποιοι είναι εθελοντές, όπως αυτός), κάνει ορισμένες σκέψεις γι’ αυτούς και τη ζωή τους, τονίζει τα εσωτερικά τους χαρίσματα που εκδηλώνονται στις πιο δύσκολες στιγμές. Εγκωμιάζεται η τιμότητα και τα ηθικά χαρίσματα που δεν τους εγκαταλείπουν ούτε απέναντι στους αιχμάλωτους εχθρούς τους. Δεδομένου ότι πρόκειται για απομνημονεύματα, ο συγγραφέας αφηγείται με ευθύτητα τα γεγονότα του πολέμου. Την περιγραφή των ιταλικών επιθέσεων –υπάρχουν πολλές μέσα στο μυθιστόρημα– διαδέχονται σελίδες με λιγότερη ένταση, στιγμές ανάπαυλας για τους στρατιώτες, κατά τη διάρκεια των οποίων οι σκέψεις τους και οι δραστηριότητές τους στρέφονται προς τα μικρά καθημερινά πράγματα, τη νοσταλγία της οικογένειας και την οργάνω-

ση της ζωής στο στρατόπεδο. Η μαρτυρία αυτών των δύο μηνών στο μέτωπο παρουσιάζεται πολύ πλούσια σε στοιχεία, είτε από την ιστορική είτε από την ανθρώπινη της άποψη.

Στο Δεύτερο μέρος του Πρώτου βιβλίου («Βουνά, ζώα και άνθρωποι»), το αφηγηματικό εγώ με όλο και μεγαλύτερη πικρία συνειδητοποιεί, όπως και ο πρωταγωνιστής του ιταλικού μυθιστορήματος, τις δραματικές συνθήκες στις οποίες τα στρατεύματα αναγκάζονται να ζουν και να πολεμούν και μεταφέρει το θυμό όλων των συστρατιωτών του. Οι δυσκολίες που συναντούν οι στρατιώτες και οι ημιονηγοί είναι πολλές φορές αξεπέραστες, και πολύ συχνοί οι βομβαρδισμοί των Ιταλών. Όπως στο ιταλικό μυθιστόρημα, έτσι και εδώ είναι έκδηλη η αίσθηση της αδυναμίας απέναντι σε μια απόφαση που επιβάλλεται από αυτούς που κατέχουν την εξουσία. Στο Δεύτερο βιβλίο, με τον τίτλο «Κάθοδος», είναι πολύ γρήγορες οι σκηνές στις οποίες περιγράφεται η εγκατάλειψη της πόλης των Ιωαννίνων από τους στρατιώτες, έπειτα από την υπογραφή της ανακωχής με τους ναζιφασιστές. Οι αποφάσεις παίρνονται ραγδαία. Από την πλοκή δεν λείπουν και αφηγήσεις λεηλασίας κατά των στρατιωτών:

“Όλοι οι χωριάτες, κρυφά, φαίνεται, ό ένας άπ’ τόν άλλον, ώστε νά προφτάσουν νά κάνουν ό,τι κάνουν πρωτοῦ πλακώσει τό τσοῦρμo, εἶχανε ξεκινήσει νυχτιάτικα μέ τσουβάλια, σκοινιά καί ταγάρια, γιά νά πλιατσικολογίσουν σά γρήγορα ό,τι λογαριάζανε πώς θά ’χει άπομείνει μέσ στό δάσος [...]. Ἡ άπρόσμενη παρουσία μας τούς εἶχε χαλάσει πολύ τά σχέδια, έτσι καθώς τά ’χαμε περμαζέψει όλα γύρω μας, μέσα στό νέο μας μικρό καταυλισμό, άπό χτές τό βραδάκι [...]. Τούς βλέπαμε τώρα, ἴδιους μέ νεκροπούλια, νά κατασκοπεύουν κάθε μας κίνηση, μισοκρυμμένοι πίσω άπό τούς κορμούς τους, μέ μάτια λμάρικα, γιομάτα λαχτάρα καί φθόνο· ἔτοιμους νά όρμησουν καί νά καταξεκιστούν άκόμη καί μεταξύ τους πάνω στή μοιρασιά, μέ τήν παραμικρότερη λιποψυχία μας. (σ. 371)

Έπειτα από την υπογραφή της ανακωχής, οι στρατιώτες αρχίζουν να εγκαταλείπουν το στρατόπεδο και να λαχταρούν την επιστροφή στα σπίτια τους:

“Υστερα άπό τόσα άποκαρδιωτικά θεάματα πού ’χα δει τελευταία, σοῦ ’κανε, αλήθεια, κατάπληξη αυτός ό άνθρωπος, που ’θελε, βέβαια, νά φύγει καί νά σ’ εγκαταλείψει, αλλά πού σοῦ ’λεγε ό,τι εἶχε νά σοῦ πει σά φταιχτης καί σά νά δικαιολογιέται γιά μιά άδυναμία του [...]. Ἦτανε ἔτοιμοι πιά. Τά μάτια τους λάμπανε σά ν’ αντικρύζανε κιόλας τό σπιτικό τους. Κατεβαίνανε κι αυτοί μέ μεγάλα βιαστικά βήματα, ό ένας δίπλα στόν άλλο. (σσ. 373-374)

Η επιθυμία να ξαναγκαλιάσουν την οικογένειά τους και να ξαναδούν το σπίτι και το χωριό τους είναι παρόμοια με των στρατιωτών που πρωταγωνιστούν στο ιταλικό μυθιστόρημα. Έτσι, με την είδηση της υποχώρησης του ελληνικού στρατού, οι Ιταλοί ετοιμάζονται με μεγάλη χαρά για την επιστροφή στην πατρίδα:

Στις 22 Απριλίου του 1941, το βράδυ, ανακοινώθηκε η ανακωχή [...] και μια χαρούμε-

νη βοή υψώθηκε στον ανοιξιάτικο ουρανό. Δεν ήταν η σάλπιγγα που ανήγγελλε επίθεση [...]. Αυτό που ακουγόταν ήταν η παύση πυρός, η ελεύθερη έξοδος, [...] η συνάντηση των απολυομένων.⁶

Οι δύο συγγραφείς, μάρτυρες επομένως της ίδιας πραγματικότητας ιδωμένης από δύο αντίπαλα στρατόπεδα, παρουσιάζουν ομοιότητες στην εκδήλωση της ανακούφισης των στρατιωτών στην είδηση του τέλους της σύρραξης, παρόλο που για τους Έλληνες οι συνέπειες της ανακωχής ήταν τραγικές. Και στα δυο μυθιστορήματα ο στόχος δεν είναι η εξύμνηση των μεγάλων πρωταγωνιστών, των κυρίαρχων της ιστορίας. Αφήνουν χώρο στο ανώνυμο πλήθος, που δεν αφήνει χνάρια πίσω του και που βρίσκεται μπλεγμένο σε αυτή την υπόθεση άθελά του: «Άπό τώρα καί μπρός ή μοίρα μου δέν έξαρτίοταν πιά καθόλου άπ' τά χέρια μου. Οί άλλοι θ' άποφάσιζαν ό,τι μέ άφορούσε» (σ. 42), δηλώνει ο Γιάννης στην Εισαγωγή του μυθιστορήματος. Το ίδιο αναφέρει και ο Μάριο στο *Υπόμετρο Αλβανίας*: «Οι μέρες που περνούν, το κλίμα, η κόπωση, η πείνα και οι ψείρες είναι τα καθημερινά μας προβλήματα [...]. Ο πόλεμος, η Ιταλία, η ειρήνη, η νίκη, ο Ντούτσε και ο βασιλέας είναι πράγματα που δεν με αφορούν».⁷

Η περιγραφή του εχθρού αποτελεί λειτουργικό θέμα και για τις δύο αφηγήσεις. Στο *Πλατύ ποτάμι*, ο Γιάννης, η φωνή του Μπεράτη, ειρωνεύεται τους ιταλούς στρατιώτες με υποτιμητικό τόνο ή επαναλαμβάνοντας ιταλικές λέξεις. Είναι πεπεισμένος ότι ο εξοπλισμός των ιταλικών συνταγμάτων και οι συνθήκες στις οποίες δρουν οι στρατιώτες είναι καλύτερες από εκείνες του ελληνικού στρατού. Σε αυτές τις εικασίες φαίνεται να απαντάει ο Rigoni Stern με το μυθιστόρημά του, καθώς περιγράφει μια πραγματικότητα διόλου εύκολη για τα ιταλικά τάγματα. Ο Γιάννης περιγράφει τη συμπεριφορά των ιταλών αιχμαλώτων, την έκπληξη και τη σύγχυση κάποιων στρατιωτών που είχαν φτάσει μόλις τρεις μέρες πριν, νεοφερμένοι, με καθαρή στολή, χαλαροί ακόμη και ανειδίκευτοι σχεδόν στην πολεμική τέχνη. Οι Έλληνες συμπεριφέρονται με σεβασμό στους ιταλούς αιχμαλώτους. Σε ένα επεισόδιο στο οποίο, καθώς τους επιτίθενται, καταφέρνουν οι Έλληνες να στήσουν μια ενέδρα και να πιάσουν αιχμαλώτους μερικούς στρατιώτες, αντί να τους απειλήσουν, προσπαθούν να τους ηρεμήσουν επαναλαμβάνοντάς τους τις λίγες λέξεις που γνωρίζουν («Γκρέκο, μπόνο, μπόνο», σ. 170) και τους καθησυχάζουν ότι δεν πρόκειται να τους συμβεί τίποτα. Και όταν είναι αναγκασμένοι να σκοτώσουν τον εχθρό, το κάνουν μόνο επειδή η ζωή τους κινδυνεύει:

«Τόν σκότωσε. Δέ μπορούσε νά κάνει άλλιώς, γιατί κείνη τή στιγμή τόν είδε νά κρατάει τή χειροβομβίδα καί νά 'ναι έτοιμος νά τήν πετάξει. Ρίχτηκε άπ' τά πλάγια του καί τοῦ τήν άναψε». (σ. 170)

Ο Μπεράτης δεν διστάζει να αποκαλέσει τους Ιταλογερμανούς «βάρβαρους» όταν, την Κυριακή του Πάσχα του 1941, εξαπολύουν την οριστική επίθεση που θα καθορίσει την παράδοση της Ελλάδας και την υπογραφή της ανακωχής:

Βέβαια, πόλεμος ήταν, *ἀλλ'* ἔλεγες πὼς καὶ μὲς στὸν πόλεμο ἴσως τό σκεφτόντουσαν, πὼς σήμερα εἶναι Πάσχα. Ἐνῶ ἐκεῖνοι ξεκινούσαν, φαίνεται, ἀπὸ ἐντελῶς ἀντίθετη γραμμὴ: Ἐπειδὴ ἔχουμε Πάσχα, γιορτὴ χαρᾶς κι ἐλπίδας μέσα σέ μιὰν ἀναστάσιμη πλάση, ἴσα-ἴσα γι' αὐτὸ θὰ νιώσουμε ἀκόμη πὸ σκληρὴ τὴ χαλύβδινη δυνάμη τους. Ἐτσι σκεφτήκανε πάντοτε οἱ βάρβαροι. (σ. 351)

Στο *Υψόμετρο Αλβανίας*, οι ἑλληνες στρατιῶτες εἶναι οἱ εχθροὶ ἐναντίον των οποίων οἱ Ἰταλοὶ πρέπει νὰ πολεμήσουν. Στὰ ἐπεισόδια στα οποία συμμετέχουν (κυρίως ὅταν εξαπολύονται πολεμικὲς ἐπιθέσεις), τὸ ἀφηγηματικὸ ἐγὼ ἐκφράζει γιὰ τους Ἕλληνες ἀλληλεγγύη καὶ ἐκτίμησι, ἴσως γιὰ τὸν θεωρεῖ φορεῖς καὶ συνεχιστὲς ἐνὸς ἀρχαίου πολιτισμοῦ που ἀσκεῖ ἀκόμη ἐπάνω του κάποια γοητεία. Ὄταν φτάνει με τους συστρατιῶτες του στὴ λίμνη Οχρίδα, ὁ Μάριο ἐκφράζει τὴ συγκίνησή του: «Ἡ Μακεδονία, ἡ Ελλάδα, ἡ Ἡπειρος: ὁ Ἀλέξανδρος, ὁ Πύρρος, οἱ ἐλέφαντες, [...] οἱ χάρτες του βιβλίου τῆς ιστορίας τῆς τεχνικῆς σχολῆς, οἱ ονειροπολήσεις γιὰ μακρινὲς χώρες. Καὶ τώρα φτάσαμε;».⁸ Ἡ ἐκτίμησι που τρέφει γιὰ τους Ἕλληνες εἶναι ἀκόμη πιο ἐμφανὴς ὅταν ἀφηγεῖται μιὰ νικηφόρο ἐπίθεσι του ἐλληνικοῦ στρατοῦ ἐναντίον των μελανοχιτῶνων, που εἶχαν φτάσει σὲ βοήθεια των ἰταλῶν στρατιωτῶν καὶ που, ὁμως, τῆ στιγμῆ τῆς σύγκρουσις, ἐγκαταλείπουν ἀνανδρα τὸ πεδίο τῆς μάχης:

Τὸ ωραῖο ἦταν ὁμως ὅτι δὲν σταμάτησαν ὅταν ἔφτασαν πια μακριὰ ἀπὸ τὴ μάχη. Συνέχισαν μέχρι τὸ ἀρχηγείο τῆς μεραρχίας, ὅπου ἐκεῖ, βλέποντάς τους σὲ τέτοια κατάσταση, πίστεψαν ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦταν κοντὰ καὶ φόρτωσαν τὰ μουλάρια καὶ τὶς καρότσες γιὰ νὰ οπισθοχωρήσουν.⁹

Ἡ ἀντεπίθεσι ὁμως των ἰταλῶν ἀντιστρέφει τὴν κατάσταση καὶ οἱ Ἕλληνες ἀναγκάζονται νὰ παραδοθῶν. Καὶ ὡς ἀιχμάλωτοι ἀκόμη, «μέσα στα σκουρόχρωμα, βαθιὰ τους μάτια καὶ μέσα στὴ σιωπὴ τους, ἦταν γεμάτοι ἀξιοπρέπεια»,¹⁰ σκέφτεται ὁ Μάριο ἐκφράζοντας τὴν ἀλληλεγγύη του ὡς πρὸς τὸ πρόσωπό τους. Ὄταν ἐκθέτει τὶς σκέψεις του γιὰ τὶς ἀθλιες συνθήκες στις οποίες βρίσκονται οἱ ἰταλοὶ στρατιῶτες, ὁ Μάριο παρατηρεῖ ὅτι καὶ οἱ Ἕλληνες βρίσκονται στὴν ἴδια κατάσταση: «Καὶ αυτοὶ εἶναι ἀδύνατοι, καταβεβλημένοι μέσα στις στολές τους, γεμάτοι ψεῖρες καὶ μακριὰ γένια».¹¹ Ἡ ζωὴ καὶ ἡ πραγματικότητι των στρατιωτῶν στο μέτωπο εἶναι ἐπομένως δύσκολη καὶ γιὰ τους δύο. Οἱ Ἕλληνες στρατιῶτες (στο ἰταλικὸ μυθιστόρημα ἀποκτοῦν ρόλο ἀντὶήρωα) ἐγκαταλείπονται καὶ ἀπομονώνονται ὅλο καὶ περισσότερο. Στὸ *Πλατὺ ποτάμι*, οἱ δυσκο-

λίες στο συντονισμό είναι εμφανείς από το πρώτο κιάλας κεφάλαιο, όταν ο Γιάννης, με το που φτάνει στον στρατιωτικό σταθμό ανακαλύπτει ότι το όνομά του, ως διερμηνέα, δεν υπάρχει πουθενά («Όχι, δέν είχαν καμιά ιδέα για τήν άφιξή μου. Δέν τούς είχε έρθει κανένα έγγραφο», σ. 54).

Ο αφηγητής και ο υποτακτικός του, ο Νόντας (λειτουργεί ως *alter ego* του πρωταγωνιστή, σιωπηλός, πιστός και πάντα στο πλευρό του), περιστοιχίζονται συχνά από μια πληθώρα προσώπων, ένα ανώνυμο πλήθος, που παίζει όμως λειτουργικό ρόλο στη δράση: στρατιώτες, ημιονηγοί, Ηπειρώτες και, στα τελευταία κεφάλαια, οι κάτοικοι των Ιωαννίνων και του Μετσόβου. Εκτός από μερικές εξαιρέσεις, όπως ο Αλβανός Ρακίτ, ο μέραρχος Δημαράτος, ο αντισυνταγματάρχης Σγουρός, ο συστρατιώτης Καψωμένος και κάποιοι άλλοι τους οποίους ο αναγνώστης γνωρίζει μέσα από τις περιγραφές του αφηγητή, το πλήθος αυτό διανέμεται στα διάφορα κεφάλαια και σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό στο κάθε επεισόδιο. Ο συγγραφέας συχνά υπογραμμίζει, όπως αναφέρθηκε, την ανθρωπιά και τη σωστή συμπεριφορά των Ελλήνων, τους ενδοιασμούς τους, αφού έχουν την αίσθηση ότι συμμετέχουν σε έναν παράλογο πόλεμο.

Πολύ έντονα και γρήγορα είναι τα επεισόδια στα οποία περιγράφεται η εγκατάλειψη της πόλης από τους στρατιώτες μετά την υπογραφή της ανακωχής:

Οί στρατιώτες μās κοιτάξαν πολύ δύσπιστα όταν τούς τό άναγγείλαμε, μά δέν είπαν τίποτα. Ήτανε φανερό πώς τόση ώρα πού λείπανε θά τά 'χανε μιλήσει πιά ξεκάθαρα. Άπ' τίς πρώτες πρωίνες ώρες είχάν άρχίσει νά δείχνουν σημάδια άνησυχίας. [...] όλο παιδεύοντουσαν μέ τούς γυλιούς τους, πού τούς τακτοποιούσαν καί τούς ξανατακτοποιούσαν σάν τή βάλιτσα σου πρίν γιά ταξίδι. (σ.373)

Στο *Υψόμετρο Αλβανίας*, το σύνολο των ανώνυμων προσώπων αποτελείται από αυτούς που βρίσκονται στα στρατόπεδα. Κοντά στο αφηγηματικό εγώ κινείται μια ομάδα δευτερευόντων προσώπων, αξιωματικών και στρατιωτών, που συνοδεύουν τον Μάριο σε όλες τις σημαντικές στιγμές της αφήγησης, από την εκστρατεία στη Γαλλία μέχρι τον πόλεμο στην Αλβανία. Τα πρόσωπα αυτά αποτελούν το δεσμό ανάμεσα στα δύο πολεμικά γεγονότα που εξιστορούνται, συμμετέχουν στη δράση και είναι καθοριστικά για την εσωτερική ένταση της διήγησης. Ανάμεσα σε αυτά, σημαντικό ρόλο παίζουν ο επικεφαλής συνταγματάρχης, ο ημιονηγός Σπιάνι, ο λοχίας Φοντανέλα και ο Μάρκο, συνομήλικος και φίλος του Μάριο. Ο συγγραφέας-αφηγητής μάς παρέχει λίγες αλλά ακριβείς πληροφορίες γι' αυτούς (για το οικογενειακό τους περιβάλλον, το παρελθόν και την προσωπικότητά τους), λειτουργικές για την εξέλιξη της διήγησης.

Όταν ο Μάριο παρουσιάζει τους μελανοχίτωνες, το αφηγηματικό ύφος αλλάζει προσλαμβάνοντας έναν σαρκαστικό τόνο. Φτάνουν ως ενίσχυση του

συντάγματος, αλλά αμέσως θεωρούνται «εκτός τόπου» από τους άλλους στρατιώτες λόγω του φασιστικού φανατισμού τους και της απόλυτης έλλειψης στρατιωτικής εκπαίδευσης. Ο σαρκασμός είναι ακόμα πιο εμφανής όταν σταματάει για να τους περιγράψει και υπογραμμίζει την έλλειψη ομαδικού πνεύματος που τους διακατέχει:

Αν τους έβλεπες [...] ήτανε για λύπηση: το φέσι με τη μαύρη φούντα, το κολάρο με το φασιστικό έμβλημα, τα χιτώνια από ύφασμα σαν τη στολή των σχολιαρόπαιδων, η ξιφολόγχη στραβά πάνω από τη σπλήνα, τα αρβυλάκια των φασιστικών παρελάσεων στα πεζοδρόμια [...] Ποιος ξέρει, έπειτα, τι είχαν μέσα στους σάκους και τους γυλιούς που σέρνανε μαζί τους. Πάντως δεν μας πρόσφεραν τίποτα – ούτε ένα τοιγάρο.¹²

Λίγο παρακάτω θα αποδειχτεί η παντελής λιποψυχία τους απέναντι στους βομβαρδισμούς και τις επιθέσεις των Ελλήνων.

Η κατάσταση των ιταλών στρατιωτών καταγράφεται από τον Rigoni Stern με δραματικούς τόνους. Χωρίς προμήθειες, για να μην πεθάνουν από την πείνα αναγκάζονται να φάνε τα μουλάρια:

Ο συνταγματάρχης αποφασίζει να βάλει να σκοτώσουν δύο μουλάρια για κάθε τάγμα, αλλά ο δεκανέας επικεφαλής των ημιονηγών δεν ξέρει ποια να διαλέξει και οι οδηγοί που άκουσαν τη διαταγή προσπαθούν να εξαφανιστούν μέσα στη νύχτα, κάτω στην κοιλάδα.¹³

Αναγκάζονται, επίσης, να βεβηλώσουν τους τάφους των Αλβανών για να φάνε τα τρόφιμα που, σύμφωνα με την παράδοση, αφήνουν στο εσωτερικό τους για τον νεκρό.

Η δυσεντερία θερίζει πολλούς στρατιώτες και κάποιοι πεθαίνουν ξεπαγιασμένοι («Και όταν βόμβες και σφαίρες δεν υπήρχαν, σκότωνε η παγωνιά»)¹⁴. Είναι φανερό η περιφρόνηση του Μάριο για το φασιστικό καθεστώς, που αποδεικνύεται εντελώς απροετοίμαστο να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες ενός πολέμου που θα οδηγούσε σε μια αβέβαιη νίκη: «Εμάς δεν μας νοιάζει που μας αναφέρουν στις ειδήσεις από το μέτωπο. Όποιος τις ακούει είναι στη ζέστη και έχει να φάει. Μακάρι να μας έδιναν και μας να φάμε και να σκεπαστούμε».¹⁵

Ένα άλλο κοινό θέμα και στα δύο μυθιστορήματα είναι η εικόνα του Αλβανού ή Ελληνοαλβανού, κατοίκου της Ηπείρου, παρόλο που και στα δύο έργα πρόκειται για πρόσωπα που εμφανίζονται ελάχιστα. Οι Αλβανοί αποτελούν μια λειτουργική πραγματικότητα στο *Υψόμετρο Αλβανίας* παρόλο που εμφανίζονται μόνο σε τρία σύντομα επεισόδια (στο ένα πρόκειται για μια γυναίκα), στα οποία παρουσιάζουν συμπεριφορές μάλλον αμφιλεγόμενες απέναντι στους ιταλούς στρατιώτες. Οι σύντροφοι του Μάριο φιλοξενούνται στις καλύβες τους, τους

φιλεύουν με το φτωχό φαγητό που διαθέτουν οι βοσκοί (καλαμπόκια), κοιμούνται στο «ξύλινο πάτωμα» της σοφίτας των μικρών σπιτιών τους (σ. 64). Οι Αλβανοί περιγράφονται ως ένας λαός βοσκών, είναι φτωχοί, ζουν σε χαμόσπιτα, με «μια βαριά κάπα από δέρμα κατσίκας στις πλάτες και παπούτσια υφασμάτινα με τη μύτη γυριστή και σόλα από μουσαμά». ¹⁶ Οι Ιταλοί τους φωνάζουν «τζατζανέζους», πιθανότατα για τον τρόπο που μιλάνε. Δίνουν την αίσθηση ότι «είναι κουτοπόνηροι!». ¹⁷

Και ο Μπεράτης στο μυθιστόρημά του συχνά δίνει μια δυσάρεστη εικόνα των Αλβανών, που δείχνουν εχθρότητα απέναντι στους Έλληνες στρατιώτες, και οι Έλληνες της Ηπείρου μιλούν γι' αυτούς με δυσπιστία:

Μά οι κερατάδες [οί Τουρκαλβανοί] δέν μᾶς εἶχαν ἀφήσει οὐτ' ἓνα ντουφέκι. Μᾶς τὰ εἶχαν πάρει ὅλα. Καί πάντοτε ἦταν ἔτσι. Ὅταν δέν εἶχες νά πληρώσεις τό φόρο σου –και κάθε μέρα ἦταν καινούργιοι φόροι πού τούς ἔβαζε ὁποῖος ἤθελε– ὁ χωροφύλακας ἔμπαινε στό σπίτι σου και σ' ἄρπαζε ὅ,τι ἤθελε, ἀπό ζῶα, ροῦχα, σκεπάσματα, τρόφιμα. [...] Ἄ! πῶς περιμέναμε πάντοτε τήν ἡμέρα πού θά ἔρχόσαστε. (σ. 45)

Ο μοναδικός καλότροπος Αλβανός που εμφανίζεται είναι ο Ρακίτ, ένας βοσκός περίπου 45 χρονών, καλοστεκούμενος, που φιλοξενεί στο σπίτι του μερικούς στρατιώτες του τάγματος του Γιάννη. Ο συγγραφέας του αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο και δίνει το όνομά του στον τίτλο. Η συμπάθειά του για τον Ρακίτ διαφαίνεται από την αρχή ακόμα του κεφαλαίου, στην περιγραφή του φυσικού παρουσιαστικού του:

Ἦταν ἕνας ἄντρας ὡς ἐκεῖ πάνω, γερός, δυνατός, λεβεντόκορμος [...], μέ μεγάλα μαῦρα μουστάκια καί μαῦρα μάτια. Φοροῦσε αὐτοῦ τοῦ εἴδους τήν ἄλβανική κυλότα ἀπό χοντρό σκοῦρο μπλέ ὕφασμα κι ἓνα χοντροσάκκαλο ἀπό τό ἴδιο ὕφασμα [...]. Στό κεφάλι εἶχε ἓνα μικρό μαῦρο καλπάκι φορεμένο πολύ πλάγια. (σσ. 175-176)

Περιγράφεται ως ένας άντρας με πολύ αξιοπρέπεια, ανήσυχος για το γιο του που τον στρατολόγησαν οι Ιταλοί, μην μαθαίνοντας πλέον νέα του. Είναι μουσουλμάνος, καλός οικογενειάρχης, διατηρεί τις παραδόσεις του πολιτισμού του και υποδέχεται τους Έλληνες με χαμόγελο. Μιλάει «τσάτρα-πάτρα ελληνικά» και εκφράζεται καλύτερα στα ιταλικά. Με την περιγραφή της ευγένειας και της αίσθησης της φιλοξενίας που διακατέχει αυτό το πρόσωπο, το οποίο διαφοροποιείται στη συμπεριφορά από τα άλλα που ο αφηγητής συναντάει στην Ήπειρο, ο Μπεράτης θέλει ίσως να υπογραμμίσει την διαφορετικότητά του, που οφείλεται στα μουσουλμανικά ήθη αλλά και στο πιο ευκατάστατο κοινωνικό επίπεδο σε σχέση με τους άλλους βοσκούς. Είναι ίσως το γεγονός αυτό που του επιτρέπει να είναι πιο διαθέσιμος και γενναιόδωρος με τους συνανθρώπους του.

Το τελευταίο μέρος των δύο μυθιστορημάτων αφορά την παράδοση της Ελλάδας στους ναζιφασιστές και την υπογραφή της ανακωχής. Πρόκειται για ένα θέμα που οι δύο συγγραφείς αντιμετωπίζουν από δύο διαφορετικές οπτικές γωνίες, όχι όμως και εκ διαμέτρου αντίθετες. Στο *Πλατύ ποτάμι*, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο πρωταγωνιστής μαθαίνει το νέο στα Ιωάννινα, όταν ο κόσμος αρχίζει να ανοίγει τα παράθυρα, μετά την παύση του βομβαρδισμού από τα γερμανικά αεροπλάνα, και να χύνεται στους δρόμους:

Κι ἄξαφνα, ὅλα τὰ παντζούρια τοῦ ἀπέναντι σπιτιοῦ ἀνοίξαν μέ πάταγο, χτυπηθήκανε στούς τοίχους, φῶς καί φωνές ξεχύθηκαν. [...] τρεῖς στρατιῶτες ξεμπουκάραν μεμιάς ἀπ' τήν πόρτα, βρεθήκανε στή μέση τοῦ δρόμου, χοροπηδοῦσαν [...] εἶχανε ἕνα χαρτί στα χέρια πού ὄλο τ' ἄρπαζε ὁ ἕνας τ' ἄλλουνοῦ καί φωνάζανε, ξελαρυνγιαζόντουσαν:

Εἰρήνη! Ἔγινε εἰρήνη! Τώρα πήραμε τηλεγράφημα! Εἰρήνη! Μᾶς ἦρθε τηλεγράφημα! Τώρα! Νάτο! Εἰρήνη! Εἰρήνη! (σ. 356)

Η αλήθεια, όμως, (το ότι επρόκειτο για ανακωχή) θα μαθευτεί μερικές ώρες αργότερα.

Και ανάμεσα στους στρατιώτες κυριαρχεί μεγάλη αναταραχή, δεν καταφέρνουν να κρύψουν την ανακούφισή τους για το τέλος του πολέμου και η επιθυμία να μπορέσουν να γυρίσουν στα σπίτια τους γίνεται όλο και πιο έντονη. Το παραδέχονται βέβαια με κάποια ντροπή, ίσως γιατί γνωρίζουν τις συνέπειες τις παράδοσης.

Στο *Υψόμετρο Αλβανίας*, η ατμόσφαιρα είναι φυσικά πιο εύθυμη. Για το ιταλικό τάγμα το τέλος του πολέμου σημαίνει την επιστροφή στο σπίτι, να αγκαλιάσουν την οικογένεια που έχουν να δουν για πάνω από ένα χρόνο και να επιστρέψουν στη φυσιολογική ζωή. Όπως προέβλεψε ο συγγραφέας σε προηγούμενα κεφάλαια, για κάποιους δεν θα είναι έτσι, αφού θα τους καλέσουν στα όπλα στην εκστρατεία στη Ρωσία, όπως θα συμβεί και για τον ίδιο τον Rigoni Stern.

Η εμπειρία του πολέμου, που οδήγησε σε μια δύσκολη περίοδο (τον εμφύλιο πόλεμο) –πολύ τραυματική και γεμάτη ένταση για τις δύο χώρες– πριν από την αποκατάσταση της ειρήνης, και που την έζησαν έτσι και οι δύο συγγραφείς, δεν τους εμπόδισε να κλείσουν το μυθιστόρημα με ένα μήνυμα ζωής και ελευθερίας. Αμφότεροι κλείνουν με μια υδάτινη εικόνα. Το ποτάμι, το νερό που τρέχει είναι ένα μήνυμα ελπίδας για ένα καλύτερο μέλλον, για τη ζωή που συνεχίζεται παντοτινά, χωρίς να σταματά:

Τραβήξαμε ὡς τήν ἄκρη τοῦ αὐλακιοῦ καί κόψαμε δεξιά. Δέ φαινόταν κανένας Γερμανός ἀπ' αὐτή τή μεριά. Ἔπρεπε νά στριφογυρνᾶς ἀδιάκοπα ἀπό δῶ κι ἀπό κεῖ γιά νά βροῖσκεις πέρασμα ἀνάμεσα στά πυκνά μπουλούκια τῶν φαντάρων πού ἔχανε πιά ξεπλώσει ἢ καθόντουσαν ἕνα γύρο ἀνακούκουδα. Τό ἔδαφος ἦταν ἐπίπεδο, μᾶ σβωλιασμένο καί δύσβατο σάν ἐγκαταλειμένο χωράφι, κι ὅσο

πλησιάζαμε προς τή μεριά του ποταμού, πού άκουγόταν πιά καθαρά ή βουή του, τόσο γιόμιζε από βότσαλα καί άμμο, έτσι πού σου 'δινε τήν ψευδαίσθηση πώς φτάνεις πιά σ' ακρογιαλιά.
ΘΑΛΑΣΣΑ! – ό έλεύθερος δρόμος! (σσ. 455-456)

Ο θετικός συμβολισμός του ποταμού, που ταυτίζεται με τη θάλασσα, γεννάει μια αίσθηση ελευθερίας. Με την ίδια επιθυμία για ζωή κλείνει και το μυθιστόρημα του Rigoni Stern:

Εκεί που στρίβει, το ποταμάκι περιστοιχίζεται από δέντρα, με τα κλαδιά να γλείφουν το ρεύμα. Το νερό είναι καθάριο και δροσερό. Στο βυθό δεν έχει πέτρες αλλά ένα είδος πράσινου και σκληρού τηλού. Γδύνομαι και μπαίνω σε αυτό το παγωμένο νερό, που για μια στιγμή μου κόβει την ανάσα [...].

Όταν βγαίνω, ξαπλώνω σε μια πέτρα στον ήλιο. Ψηλά, στη μέση του ποταμού.

[...] Κλείνω τα μάτια και κάτω από τα βλέφαρά μου γυρνούνε αμέτρητοι, μικροί πολύχρωμοι ήλιοι. Αφήνομαι να ζήσω.¹⁸

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1 Ο Mario Rigoni Stern (Ασιάγκο, 1921-2008) εξέδωσε το πρώτο του έργο το 1953, *Ο λοχίας στο χιόνι (Il sergente nella neve)*, ένα χρονογραφικό μυθιστόρημα για την εκστρατεία στη Ρωσία. Στην ίδια πολεμική εμπειρία στηρίζεται και η *Επιστροφή στον Ντον (Ritorno sul Don)* (1973) και τα μεταγενέστερα *Χιονισμένα Μονοπάτια (Sentieri sotto la neve)* (1998), οι *Μακρινοί Χειμώνες (Inverni lontani)* (1999) και τα πρόσφατα *Πολεμικά διηγήματα (Racconti di guerra)* (2006).

2 Γ. Μπεράτης, *Το πλατύ ποτάμι*, Αθήνα, Ερμής, 2002. Τα παραθέματα από το μυθιστόρημα αναφέρονται σ' αυτή την έκδοση. Σε παρένθεση σημειώνεται η σελίδα από όπου έχουν παρθεί.

3 Μ. Rigoni Stern, *Quota Albania*, Torino, Einaudi, 2002. Τα παραθέματα από το μυθιστόρημα αναφέρονται σ' αυτή την έκδοση. Σε παρένθεση σημειώνεται η σελίδα από όπου έχουν παρθεί. Ευχαριστώ την κυρία Ουρανία Βόττη για τη μετάφραση.

4 «Le ore intorno al fuoco erano sempre le più attese della giornata[...]. Spagna faceva il verso alle frasi del duce che erano arrivate persino qui: “Spezzeremo le reni alla Grecia”, “a primavera viene il bello”» (σ. 113).

5 «Quando con Santini mi mandano a prendere un disertore che si è presentato alla 57, sento pietà per quel pidocchioso pari mio che da un'isola dell'Egeo caldo e azzurro è capitato tra l'inferno di queste montagne straniere a lui e a me» (σ. 125).

6 «Era la sera del 22 aprile 1941 e venne annunciato l'armistizio [...] e un allegro clamore si alzò verso il cielo di primavera. Non era, questa, una tromba che annunciava l'attacco [...]: suonava il cessate il fuoco, la libera uscita, [...] l'adunata dei congedanti» (σ. 146).

7 «Il passare dei giorni, il clima, la fatica, la fame, i pidocchi sono i nostri problemi quotidiani [...]. La guerra, l'Italia, la pace, la vittoria, il duce, il re imperatore sono cose che non mi riguardano» (σ. 133).

8 «La Macedonia, la Grecia, l'Epiro: Alessandro, Pirro, gli elefanti, [...] le cartine del libro di storia di prima avviamento, le fantasticherie su paesi lontani. Ora ci siamo?» (σ. 52).

9 «Ma il bello è che non si fermarono una volta giunti lontani dal combattimento: proseguirono fino al comando di divisione, dove, vedendoli in quello stato, crederono che i greci fossero alle calcagna e caricarono muli e carrette per ritirarsi» (σ. 98).

10 «dentro ai loro occhi scuri e profondi e nel loro silenzio, avevano dignità» (σ. 99).

11 «Anche loro erano magri, malridotti nelle divise, carichi di pidocchi e con le barbe lunghe» (σσ. 98-99).

12 «A guardarli [...] facevano pena: il fez con il fiocco nero, i fasci sul bavero, la camicia di tela da grembiuli per scolaretti, il pugnale di traverso dalla parte della milza, gli stivaletti da sabato fascista sui marciapiedi [...]. Chissà, poi, cosa avevano dentro gli zaini e i fagotti che si tiravano appresso. Ma non ci offrirono niente: neanche una sigaretta» (σ. 90).

13 «Il colonnello decide di far ammazzare due muli per battaglione, ma il caporale dei conducenti non sa quali scegliere e i conducenti che hanno sentito l'ordine tentano di sparire nella notte, giù per la valle» (σ. 73).

14 «E quando non c'erano bombe o pallottole, c'era il gelo a uccidere» (σ. 124).

15 «A noi non importa della citazione sul bollettino di guerra: chi lo fa e lo ascolta sta al caldo e con mangeria. Ci dessero anche a noi da mangiare e da coprirci» (σ. 75).

16 «sulle spalle un pesante mantello di pelo di capra, e le scarpe di pezza con la punta all'insù e la suola di copertone» (σ. 96).

17 «vogliono fare i furbi!» (ό.π.).

18 «C'è un'ansa tutta circondata da alberi, con i rami a lambire la corrente; l'acqua è limpida e fresca; il fondo non è di sassi ma di una creta verde e dura. Mi spoglio ed entro in quell'acqua fredda che per un attimo mi fa trattenere il fiato [...].

Quando esco vado a stendermi su un sasso al sole; alto, nel mezzo del fiume [...].

Chiudo gli occhi e sotto le palpebre ruotano infiniti piccoli soli colorati. E mi lascio vivere» (σ. 148).

S O M M A I R E

GABRIELLA MACRÌ: L'absurdité de la guerre. La campagne d'Albanie dans «Le fleuve large» par Jannis Beratis et dans «Quota Albania» par Mario Rigoni Stern

L'article se propose d'analyser la manière dont l'expérience de la Deuxième Guerre (en particulier la campagne d'Albanie) est vécue par deux écrivains qui combattirent respectivement au front grec et italien. Par ailleurs, on veut souligner quelques thématiques communes aux deux romans (la description de l'ennemi, la conditions des militaires, l'image de la population locale) et la manière dont elles sont traitées par les deux auteurs.